

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АГРЕСИВНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Узагальнено наукові підходи до дослідження агресії у підлітковому віці. Зазначено, що актуальність профілактики агресії у підлітковому середовищі зумовлена її здатністю до розвитку й трансформації у стійкі особистісні якості, що призводить до зниження можливостей повноцінної соціалізації та реалізації особистісного потенціалу.

Запропоновано теоретико-методологічний підхід до вивчення агресії як соціальної дії, який дозволяє здійснити її комплексну інтерпретацію, враховуючи вплив різних ситуаційних факторів (культурних, соціальних, особистісних, біологічних).

Ключові слова: *агресія, мотивація, профілактика агресії, підліткова субкультура, соціальна дія, підлітки, соціокультурні детермінанти, соціалізація агресії, агенти та механізми соціалізації.*

Постановка проблеми. Складна ситуація в Україні, поглиблення кризового стану одночасно в трьох сферах життєдіяльності – духовній, соціальній і матеріальній – спричинили глибокі зміни у світосприйманні, орієнтації молоді у сферах культури, освіти, професійного самовизначення.

Драматизм поглиблення кризового стану всіх сфер життя українського суспільства полягає в тому, що має системний характер і починається на психіці молодого покоління. Водночас непокоїть збільшення кількості злочинів у шкільному середовищі, про що майже щодня свідчать сучасні засоби масової інформації.

Агресія у дітей – розповсюджене явище на ранніх етапах розвитку. Однак під час становлення особистості дитини її поведінка соціалізується. Тому прояви агресії і агресивності підлітків у повсякденному житті є проблемою, яка дедалі більше хвилює науковців, оскільки останніми роками спостерігається зростання цинізму, ворожості та жорстокості у неповнолітніх. Дитина під час навчання, відпочинку та в родинному колі опиняється перед комплексом соціальних і біологічних факторів, які по-різному впливають на її поведінку.

Стан дослідження. Останнім часом дедалі частіше науковці і практики вивчають проблеми агресії, насильства і віктимології.

На сучасному етапі розвитку української психології інтерес вітчизняних дослідників до феномена агресії значно зріс, що відображено у працях О. Бовть, Г. Гайдукевича, О. Дроздова, Д. Александра,

Л. Казміренко, С. Кравчук, А. Мелоян, О. Мізерної, С. Третьякова, О. Цільмак, В. Шебанова, С. Шебанової та інших.

У багатьох зарубіжних і вітчизняних дослідженнях встановлено, що агресія підлітків є свосвідною формою самовираження, що дає змогу розвиватися адекватним стосункам із батьками, вчителями, однолітками. Так, дослідженню особливості агресивної поведінки осіб різних вікових груп присвячено низку наукових розвідок таких зарубіжних учених: К. Бютнера, О. Дроздова, Г. Паренса, І. Фурманова та ін. Дослідженню різних форм агресивної поведінки присвячені наукові праці Г. Андреєва, Л. Берковіц, Н. Волянук, С. Завражин, С. Шебанова. Зв'язок агресивності з конфліктами став предметом дослідження Г. Васильєва, Г. Ложкіна, В. Мерліна, М. Неймарка. Основна увага в цих наукових пошуках зосереджується на поведінці агресора, а особливості віктимної поведінки потенційної жертви майже не висвітлюються.

Водночас відомо, що поведінка потенційної жертви суттєво впливає на характер розгортання агресивної взаємодії та її наслідки (Р. Берон, Д. Річардсон, К. Ізард та інші).

І такий інтерес науковців до цієї проблематики не є випадковим, адже агресія входить до глобальних проблем. У зв'язку з цим дедалі більше уваги науковці приділяють теоретичним і експериментальним дослідженням сутності, причин і методів корекції і попередження агресії. Вивчення соціальних та індивідуально-особистісних детермінант надасть змогу зрозуміти психологічні особливості агресивної поведінки та насильства, сприятиме покращенню можливостей своєчасного прогнозування та корекції їх проявів на початковій стадії. Необхідно зазначити, що, незважаючи на високий рівень віктимізації поведінки дітей і підлітків, її генеза недосліджена і практично не висвітлена у науковій літературі. З'ясування причин віктимізації поведінки представників підростаючого покоління дозволить не лише попереджувати формування «циклів насильства» [1; 2], а й суттєво запобігти виникненню у них віктимної поведінки. Часто саме поведінка потенційної жертви є причиною актуалізації агресивних проявів з боку потенційного агресора.

Агресивний потенціал не зникає в більш зрілому віці. Просто в результаті соціалізації багато хто вчиться регулювати свої агресивні імпульси, адаптуючись до вимог суспільства. Інші залишаються дуже агресивними, але вчать виявляти свою агресію більш тонко: через словесні образи, схований примус, завуальовані вимоги, вандалізм та інші тактичні прийоми. Ще інші нічому не навчаються і виявляють свої агресивні імпульси у фізичному насильстві.

Мета статті – визначити соціально-психологічні чинники агресивної поведінки підлітків.

Виклад основних положень. Аналізуючи сучасну вітчизняну психологічну думку стосовно особливостей та детермінант агресивної поведінки, слід зауважити, що значна кількість праць вітчизняних науковців присвячена віковим особливостям агресивності.

У випадку, коли йдеться про підліткову агресивність, позиція про ігнорування актів агресивної поведінки підлітка викликає певні сумніви. Психолого-педагогічний досвід, практика психологічного консультування колег, зокрема З. Мусатової [3], а також опрацьовані нами дослідження свідчать про те, що ігнорування актів підліткової агресії призводить до негативних наслідків, зокрема ескалації агресивної поведінки та перетворення її в звичну форму поведінкових реакцій особистості в дорослому віці [4, с. 29].

Вітчизняна дослідниця В. Іванова вважає, що агресивна поведінка підлітків постає як засіб задоволення потреби в спілкуванні, самовираження та самоствердження, реагування на неблагополучну ситуацію в сім'ї і на жорстоке ставлення з боку батьків, досягнення значущої мети [5]. Російський дослідник В. Знаков, аналізуючи підліткову агресію, виділяє три основні функції (і, відповідно, типи) агресивної поведінки в цьому віці: агресія як засіб самоствердження; захисна агресія (як засіб відстоювання свого «Я» в ситуаціях конфлікту) та інструментальна агресія [6].

Згідно з позицією В. Кириченко, певне підвищення рівня агресивності може тривати на початку молодшого підліткового віку, і є захисною реакцією дитини в процесі адаптації до умов середньої школи [7].

У дослідженні російського дослідника В. Журавльова виявлені причини, якими сучасні підлітки пояснюють насильницькі дії інших людей (феномен каузальної атрибуції). Серед основних причин окреслено такі: наркотична залежність (58% опитаних), стан алкогольного сп'яніння (57%), корисливі мотиви агресора (47%), намагання досягти влади над іншими людьми (42%), насильство як відповідь на насильство (самозахист) (30%) [8].

Говорячи про особливості агресивної (зокрема делінквентної) поведінки підлітків, майже всі дослідники відзначають таку особливість, як домінування групових форм її прояву. Так, за різними даними, 50–60% злочинів неповнолітніх в Україні вчиняються групою [9; 10].

До основних детермінант, що призводять до віктимності, на думку О. Хархан, входять поєднання агресивності, тривожності

та навіюваності. Віктимізуючий вплив агресії полягає в активній провокації насильства, вплив тривожності у сприйнятті навколишнього середовища, як невизначеного і ворожого, від якого підліток захищається способами, що не завжди мають конструктивний характер [11].

Л. Семенюк розглянуто такі форми агресивності дітей та підлітків, як фізична, непряма, вербальна і негативізм. З'ясувалося, що у дітей 10–11-річного віку переважає фізична агресивність, найменше – непряма. У підлітків 12–13 років найбільш виражений негативізм (64%), у дослідженні відзначається ріст фізичної, а також вербальної агресії, тоді як агресивність непряма виражена менше. Що стосується 14–15-річних підлітків, то в цій групі на першій позиції вербальна агресивність (72%), що на 20% перевищує вияв цієї форми агресії в 12–13 років і майже на 30% в 10–11 років. Агресивність фізична та непряма підвищується несуттєво, як і рівень негативізму. Але впродовж підліткового віку спостерігається чітко виражена динаміка всіх форм агресивності від молодшого до старшого підліткового віку. Агресивність, жорстокість, підвищена тривожність підлітків набувають стійкого характеру часто в процесі стихійно-групового спілкування, яке складається в різних соціальних колах [12, с. 67].

Д. Неміровський також зауважує, що з віком готовність молоді до прояву фізичної агресії зростає, що певною мірою збігається з результатами Л. Семенюка. Зокрема, ним встановлено, що у віці до 14 років готових побити іншу людину було 22,1%, у віці 14–15 років – 58,1%, у віці 16–18 років – 75,2% [13].

Причини високої готовності молоді до застосування фізичної агресії автор вбачає в такому: по-перше, – це найпростіший засіб ствердження та вирішення проблемної ситуації; по-друге, вона не завжди призводить до покарання в кримінальному порядку; по-третє, вона, як правило, не потребує наявності підручних засобів [13]. Про поширення фізичної агресії серед 16-річних підлітків-девіантів (чоловічої статі) говорять і інші дослідники [14].

Відповідно до концепції етіології агресії, Р. Благута виокремив декілька чинників агресивної поведінки підлітків, а саме: виховання в офіційних інститутах соціалізації; система освіти, тобто школа; вплив групи однолітків; специфіка підліткової та юнацької субкультури; вплив засобів масової комунікації; комп'ютерні технології; соціальні фрустратори сучасності; ситуативні чинники агресивної поведінки [15, с. 89].

Основним ситуативним чинником агресивної поведінки підлітків виступає конфлікт (провокація), який містить вербальний або

фізичний напад. Низка дослідників зазначають, що наявність тісного взаємозв'язку між феноменами конфлікту та агресії [16], а деякі конфліктологи у визначенні поняття «конфлікт» включають в нього компоненти агресивної поведінки [17].

Слід зазначити, що психологічні особливості підлітків сприяють появі конфліктних ситуацій майже на всіх рівнях їх соціальних зв'язків: у сім'ї (внаслідок реакції емансипації), в школі (з аналогічної причини), з однолітками (з причин емоційної нестабільності, підвищеної чуттєвості, імпульсивності поведінки). Слід також звернути увагу на тип (стратегію) поведінки в конфліктних ситуаціях, який найчастіше обирають молоді люди – їх перша реакція часто має афективний, імпульсивно-агресивний характер, можливі наслідки їхніх дій ними не усвідомлюються.

Серед причин агресивного поведіння підлітків можемо виділити як соціальні, обумовлені соціальною напругою, так і психологічні, пов'язані з віковими психологічними особливостями підліткового характеру, міжособистісними взаєминами дітей цієї вікової групи. Однак ці причини настільки тісно пов'язані між собою, що можна говорити про соціально-психологічні причини агресивної поведінки підлітків, не аналізуючи їх окремо. Девіантна поведінка неповнолітніх має свою специфічну природу і розглядається як результат соціалізації, що триває під впливом різних цілеспрямованих, організованих і стихійних, неорганізованих дій на особу підлітка. Неабияку роль серед причин відхилень виконують соціально-психологічні, психолого-педагогічні і психобіологічні детермінанти, знання яких необхідне для ефективною виховної профілактичної діяльності. Отож, саме у профілактиці асоціальної поведінки неповнолітніх особливого значення набувають психологічні знання, на основі яких досліджується природа поведінки підлітків, що відхиляється, а також розробляються практичні заходи, спрямовані на попередження асоціальних проявів. Девіантна поведінка є зараз найбільш актуальною проблемою.

Механізм формування мотиву агресивної поведінкової реакції в конфліктній ситуації ґрунтується, власне, на виникненні конфліктної ситуації та формування потреби (бажання) усунути психічне напруження. За таких зовнішніх (стимулюючих) обставин підліток здійснює вибір варіанту конкретної агресивної дії на іншому етапі. На основі певних внутрішніх (особистісних) властивостей підліток формує намір здійснити конкретну агресивну дію щодо певного об'єкта. Стимуляція конфлікту може залежати також від партнера по спілкуванню (об'єкта), який виявляє (може виявити) щодо суб'єкта у відповідь вербальну чи фізичну агресію.

Якщо ж говорити про особливості механізму формування мотиву агресивної поведінкової реакції у фруструючій ситуації, то важливо враховувати роль і емоційних, і когнітивних процесів. Фрустрація як критична ситуація іноді сприяє агресії. Існує позиція, що фрустрація викликає агресію насамперед у людей, які засвоїли звичку реагувати на фрустрацію чи інші аверсивні стимули агресивною поведінкою.

Отже, агресивна поведінкова реакція на фруструючу ситуацію виявлятиметься в такій послідовності: зовнішній вплив фрустратора, усвідомлення (формування уявлення) суб'єктом ситуації (обставин) як фруструючої, вибір конкретної агресивної поведінкової реакції та реалізація поведінкової реакції у відповідь на дію (активну чи пасивну) фрустратора. На етапі усвідомлення чи формування уявлення суб'єкта про ситуацію як фруструючу має значення комплекс психофізіологічних властивостей особистості, а також характер соціальної перцепції.

Висновки. Узагальнюючи, можна зробити такі висновки:

Агресивна поведінка підлітків-делінквентів має специфічні, притаманні лише цьому віку, психологічні особливості, до яких слід віднести: високу афективну зарядженість поведінкових реакцій, імпульсивний характер реагування на ситуацію фрустрації, короткочасність реакцій із критичним результатом, низький рівень стимуляції, недиференційований напрям реагування, високий рівень готовності до застосування як емоційної (ворожої), так і інструментальної агресії. Вона постає як засіб задоволення потреби у спілкуванні, самовираження та самоствердження, досягнення значущої мети, але одночасно й реагування на неблагополучну ситуацію в сім'ї, на жорстоке ставлення з боку батьків, як намагання досягти влади над іншими людьми.

Відповідно до існуючих концепцій етіології агресії, можна виділити декілька чинників агресивної поведінки підлітків: а) особливості виховання в офіційних інститутах соціалізації (сім'я, система освіти); б) вплив групи однолітків та підліткової субкультури загалом; в) вплив засобів масової комунікації та сучасних комп'ютерних технологій.

Зазначені чинники агресивної поведінки є універсальними, виникають майже в усіх сучасних суспільствах, незалежно від їх соціально-економічного становища. На формування агресивності впливають також специфічні чинники, обумовлені соціально-економічною ситуацією, що сформувалася в конкретному суспільстві. У цьому контексті сучасне становище в Україні характеризується такими соціальними фрустраторами: незадовільне матеріальне становище, неможливість досягнення бажаного соціального статусу та засвоєння культурних цінностей суспільства, наявність привілеїв

у певних невеликих груп людей, несправедливе вирішення існуючих проблем на користь однієї взаємодіючої сторони через погіршення адаптаційних умов іншої.

Отож, зростання агресивних тенденцій у підлітковому середовищі відображає одну з найгостріших соціальних проблем нашого суспільства. Підлітковий вік – небезпечний і водночас більш уразливий до негативного впливу. Тому у роботі з агресивним підлітком потрібно завжди пам'ятати:

- агресія може мати і біологічне, і соціальне походження;
- агресивність може бути не тільки жорстокою, але й нормальною реакцією у боротьбі за виживання;
- агресивні дії можуть бути ослаблені, або спрямовані в соціально припустимі межі за допомогою позитивного підкріплення позитивної поведінки підлітка.

1. Ильина С. В. Влияние пережитого в детстве насилия на возникновение личностных расстройств / С. В. Ильина // *Вопр. психологии.* – 1998. – № 6. – С. 65–74.

2. Мельникова Э. Б. Дети и подростки – жертвы негативных явлений. Основные аспекты виктимизации / Э. Б. Мельникова // *Правозащитник.* – 1999. – № 2. – С. 17–26.

3. Ассоциация трансперсональной психологии и психотерапии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.atpp.ru>. – 2012. – 20 листоп.

4. Можгинский Ю. Б. Агрессия у подростков: эмоциональный и кризисный механизм / Ю. Б. Можгинский. – СПб.: Питер, 1999. – 199 с.

5. Знаков В. В. Понимание асоциальными подростками ситуации насилия и унижения человеческого достоинства / В. В. Знаков // *Вопросы психологии.* – 1973. – № 1. – С. 20–27.

6. Иванова В. В. Причины та форми агресивної поведінки підлітків / В. В. Иванова // *Практична психологія та соціальна робота.* – 2000. – № 5. – С. 14–16.

7. Кириченко В. В. Особливості проявів агресії у дітей під час соціально-психологічної адаптації до умов середньої школи / В. В. Кириченко // *Актуальні проблеми психології.* – Т. 1. – Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – К.: Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – 2002. – Ч. 3. – С. 68–72.

8. Журавлев В. С. Почему агрессивны подростки? / В. С. Журавлев // *Социологические исследования.* – 2001. – № 2. – С. 134–136.

9. Аналіз проявів девіантної поведінки окремих груп молоді Києва // *Час молоді: інформаційно-методичний бюлетень Соціальної служби молоді м. Києва.* – 1997. – № 4 (квітень). – С. 4–37.

10. Землянська О. В. Психологічні особливості злочинної поведінки неповнолітніх / О. В. Землянська // *Проблеми загальної та педагогічної*

психології: збірн. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2001. – Т. 3. – Ч. 1. – С. 163–168.

11. Хархан О. М. Психологічні особливості віктимної поведінки підлітків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / О. М. Хархан; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського (м. Одеса). – О., 2006. – 20 с.

12. Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции / Л. М. Семенюк. – М.: Московский психолого-социальный ин-т, 1998. – 96 с.

13. Мотивы противоправных действий молодежи // Социологические исследования. – 1992. – № 3. – С. 93–96.

14. Скрыльникова Л. П. Проявление агрессивности и ее коррекция у подростков-девиантов 16-летнего возраста / Л. П. Скрыльникова, И. П. Вострухина // Ананьевские чтения: тезисы научно-практической конференции. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2001. – С. 430–431.

15. Благута Р. І. Психологічні засади профілактики делінквентності неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 19.00.06 / Роман Ігоревич Благута. – К., 2006. – 219 с.

16. Башкатов И. П. Психология неформальных подростково-молодежных групп / И. П. Башкатов. – М.: Информпечать, 2000. – 336 с.

17. Белінська І. А. Психологічні типи відхилень у розвитку особистості підлітків з алкогольно узалежненої сім'ї: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. психол. наук: 19.00.07 / І. А. Белінська. – К., 2000. – 19 с.

Кисиль З. Р. Психологические особенности агрессивности в подростковом возрасте

Обобщено научные подходы к исследованию агрессии в подростковом возрасте. Отмечено, что актуальность профилактики агрессии в подростковой среде обусловлена ее способностью к развитию и трансформации в устойчивые личностные качества, что приводит к снижению возможностей полноценной социализации и реализации личностного потенциала. Предлагается теоретико-методологический подход к изучению агрессии как социального действия, который позволяет осуществить ее комплексную интерпретацию, учитывая влияние различных ситуационных факторов (культурных, социальных, личностных, биологических).

Ключевые слова: *агрессия, мотивация, профилактика агрессии, подростковая субкультура социальное действие, подростки, социокультурные детерминанты, социализация агрессии, агенты и механизмы социализации.*

Kisil Z. R. Psychological characteristics of aggression in adolescence

The article is devoted to the generalization of scientific research approaches aggression in adolescence. Today appeal to this topic is primarily due to rising social tension, wars, unprecedented terrorist acts, «rejuvenation» of crime and expanding of aggression. The relevance of prevention of aggression among teenagers due to its ability to develop and transformation in stable personal

characteristics, which reduces the possibilities of socialization and full realization of personal potential. The need to study adolescent aggression is defined as age-specific because this age is characterized by complex biological, psychological and social changes.

Today, despite the diversity of approaches to the study of aggression within such disciplines as psychology, biology, ethology, criminology, education, etc., there is inconsistency and fragmentation of ideas about the nature and essence of this phenomenon. On this basis, the paper proposes a theoretical and methodological approach to the study of aggression as social action, which allows its complex interpretation, given the influence of different situational factors (cultural, social, personal, biological). The feasibility of using this approach to study adolescent aggression is due, firstly, the relative typicality of aggressive behavior for this age that allows within the proposed model to observe stable causal relationship of various factors. Secondly, in terms of socio-cultural transformation, which are characteristic features of marginality, no established system of values, social polarization, economic and political instability, etc., increases the need to study social determinants of aggressive behavior among adolescents, particularly adolescent relationship value orientations and their propensity to aggressive displays and various agents of socialization role in consolidating and provoking such actions.

Key words: *aggression, motivation, aggression prevention, teenage subculture of social action, adolescents, socio-cultural determinants of aggression socialization agents and mechanisms of socialization.*

Стаття надійшла 13 квітня 2015 р.

УДК 159.9

Н. М. Семенів

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ДИНАМІКИ РОЗВИТКУ СУЧАСНИХ МІЖЕТНІЧНИХ ВЗАЄМИН

Розглянуто сучасні методи вивчення динаміки розвитку міжетнічних конфліктів на рівні міжособистісних комунікацій, можливість їх застосування в практиці дослідження міжетнічних відносин.

Визначено перспективні та актуальні напрями вивчення психологічних особливостей розвитку міжетнічних взаємин у площині існування етнічної групи, заснованої на внутрішніх і зовнішніх зв'язках членів такої групи. Охарактеризовано розрив між теоретичним вивченням міжетнічних відносин і їх практичним вирішенням проблем їх розвитку.

Ключові слова: *етнічні взаємини, міжетнічна напруга, вирішення конфліктів.*